

Церква і вибори: хроніка „помаранчевої” революції

Віталій Перевезій,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
НАН України

Протягом останніх місяців 2004 року відбувся сплеск суспільно-політичної активності релігійних організацій, який перевершив їх соціальну активність, що спостерігалася протягом усього часу від здобуття Україною незалежності. У статті аналізується позиція різних релігійних організацій під час „помаранчевої” революції.

Незважаючи на пряму заборону закону на участь релігійних організацій у політичних процесах (згідно з вимогами статті 5 Закону України „Про свободу совісті та релігійні організації” їм не дозволяється здійснювати політичну агітацію, а в частині 3 статті 16 цього ж Закону зазначено, що за політичну агітацію релігійні організації можуть бути примусово ліквідовані в судовому порядку), вони виявили відверте небажання бути сліпими, глухими й німими в момент всенародного збурення. У той період не залишилося фактично жодного релігійного об’єднання, яке б не заявило про свою громадянську позицію. Більшість релігійних лідерів поділяли думку римо-католицького єпископа С. Ширококорядюка, який заявив, що у сьогоденній важкій ситуації Церква не може мовчати. Вони стверджували, що як інституція Церква відокремлена від держави, але не повинна і не може бути відокремлена від суспільства. Тому, в силу своєї духовної природи, вона має право давати моральну оцінку подіям суспільного життя і закликати християн і всіх співгромадян не тільки в особистому, але й у суспільному житті дотримуватися Божих заповідей, відкидати зло і прагнути добра [1].

Голос Церкви було чути протягом усієї активної стадії виборчої кампанії. Від самого її початку речники різних церков виступали із заявами і зверненнями до віруючих, переконуючи їх у важливості виборів для життя суспільства. 7 жовтня на прес-конференції в УНІАН було оприлюднено спільне звернення християнських церков України до виборців. Церковні провідники закликали кожного українця виконати свій

конституційний обов'язок – проголосувати і визначити подальший розвиток держави. Вони висловили переконання, що незалежність України не просто закономірний наслідок тривалого історичного процесу, а особливий дар Божий. „Багато попередніх поколінь боролися за волю українського народу та його державність і віддавали за це своє життя, але не змогли досягти мети своєї боротьби, в той час як ми стали свідками мирного і безкровного проголошення незалежності України. Усвідомлення цього не тільки переконує кожного у твердості і незворотності процесу державотворення, але також накладає на громадян незалежної України обов'язок мудро скористатися отриманим від Бога даром”, – говорилося у зверненні [2].

Ні за кого не агітуючи, провідники Церков наголошували: у кабінці для голосування кожен виборець мусить пам'ятати, що він наділений Богом та Конституцією правом вільного вибору, а тому повинен вільно, прислухаючись лише до власного сумління, віддати свій голос уподобаному кандидату. Кожен з членів Церкви є громадянином своєї держави, побудова якої на демократичних засадах передбачає не тільки визнання народу України джерелом державної влади, але й накладає на кожного особисту відповідальність перед Богом, минулими і прийдешніми поколіннями за доцільне і мудре використання цієї влади. Тому хоч Церква як суспільний інститут не втручається у політичне життя, кожен християнин не тільки має право, але й повинен брати активну участь в суспільному житті, вибудовуючи свою громадянську позицію на основі Євангелія.

Звернення підписали предстоятелі УПЦ КП патріарх Філарет; УГКЦ кардинал Любомир (Гузар); президент ВСО ЄХБ Г. Комендант; єпископ РКЦ М. Трохим'як; старший єпископ Церкви ХВС України М. Паночко; голова Ради єпископів ХЄЦ Л. Падун; старший пресвітер СВЦ ХЄВ України В. Райчинець; член ради Братства незалежних церков та місій ЄХБ України П. Балацький [2].

Напередодні виборів 31 жовтня прес-служба Глави УГКЦ оприлюднила звернення кардинала Любомира (Гузара), в якому він закликав громадян обов'язково взяти участь у виборах і зробити свій вибір свідомо та самостійно, членів територіальних та дільничних виборчих комісій – забезпечити кожному виборцю можливість реалізації його права голосувати й обирати, керівників та працівників правоохоронних органів – керуватися у своїй діяльності нормами закону, моралі та гуманізму і не допустити порушення прав і свобод людини. Глава УГКЦ висловив сподівання, що кандидати у президенти у випадку їх обрання будуть справжніми гарантами Конституції і ніколи не переступлять і не дозволять іншим порушувати норми Основного Закону і цим сприятимуть формуванню громадянського суспільства [3].

Перебіг виборчої кампанії та загальні результати першого туру

голосування на виборах Президента змусили керівників християнських Церков України напередодні другого туру голосування від імені репрезентованих ними конфесій знову звернутися до співгромадян з викладенням християнської позиції щодо виборів глави української держави. Звернення було оприлюднено 12 листопада на прес-конференції в УНІАН. У ньому представники Церков закликали владу, правоохоронні органи, суди, ЗМІ не тільки не брати участі у різного роду фальсифікаціях, тискові на виборців або інших незаконних діях, але й усіма силами протидіяти спробам викривити справжнє волевиявлення громадян.

Щодо новообраного Президента, то керівники християнських Церков висловили переконання, що „лише чесні та справедливі вибори нададуть йому необхідної легітимності в очах народу і лише справедливо обраний Президент матиме моральне право виступати від імені народу України”. У цьому духовенство вбачало запоруку єдності держави та духовної цілісності її народу. Ієрархи вважали, що важливим результатом першого туру голосування стала висока активність громадян у здійсненні права вибору. Перебіг голосування засвідчив, що люди повірили в силу і дієвість свого волевиявлення, відчували власну відповідальність за належний вибір державних провідників, а тому в різний спосіб з великою жертівністю служили спільній справі. Предстоятелі церков висловили подяку „всім, хто як виборець, член виборчих комісій різного рівня, представник органів влади чи місцевого самоврядування у визначений законом спосіб, усвідомлюючи важливість результатів голосування, сумлінно виконував свої повноваження в межах закону, особливо тоді, коли це пов'язувалося з доланням тиску та з особистою жертвою”. Водночас вони висловили стурбованість численними помилками у списках виборців і закликали громадян активно допомогти виборчим комісіям виявити й усунути ці недоліки [4].

Намагаючись посприяти чесному проведенню виборів, священики Дрогобича, зокрема, закликали керівників виборчих комісій присягати на Біблії в тому, що не сприятимуть фальсифікації виборів Президента [5].

17 листопада 2004 року представники Української Православної Церкви Київського Патріархату, Української Греко-Католицької Церкви, Римо-Католицької Церкви, Церкви християн віри євангельської України та Української християнської євангельської Церкви, які в грудні 2003 року для координації своїх зусиль в суспільному служінні утворили Наряду, оприлюднили чергову заяву, в якій просили співгромадян не ототожнювати агітаційні заяви і дії окремих релігійних діячів з позицією всіх християнських Церков України. Автори заяви наголосили: „Поважаючи закони України, наші Церкви дотримуються цих норм і під час виборчої кампанії не ведуть політичної агітації. Свою роль у виборчому процесі наші Церкви вбачають в тому, щоб проводити молитви про справедливий перебіг виборів, закликати всіх громадян України до

свідомого виконання своїх обов'язків, а також висловлювати сформульовані на засадах християнського віровчення моральні критерії, якими всі учасники виборів мають керуватися протягом виборчої кампанії". Участь зазначених церков у виборах полягала в тому, що „в молитовних зібраннях Церков протягом останніх місяців звершуються молитви про чесні і справедливі вибори Глави Української держави, християнські Церкви видали звернення до своїх вірних, а їхні керівники двічі зверталися з приводу виборів до співгромадян зі спільними Зверненнями". Підписанти звернулися до релігійних діячів, які участю в політичній агітації порушують Закон України, із закликом не принижувати своїми діями Церкву і не перетворювати священні для християн слова і символи на придаток агітаційної кампанії [6].

Фальсифікація другого туру президентських виборів і широкомасштабна акція захисту народом свого вибору в столиці і багатьох інших містах України спонукали релігійні організації виступити із заявами і зверненнями про свою позицію.

Провідники шести християнських церков, що утворили Наряду, оприлюднили своє звернення 23 листопада під час мітингу на майдані Незалежності у Києві. Вони висловили стурбованість несправедливим перебігом виборчої кампанії, а особливо – масовою фальсифікацією результатів народного волевиявлення. „Церква покликана свідчити істину, проповідувати любов і мир, а тому не може погодитися з неправдою”, – заявили автори звернення. Вони закликали український народ захищати правду, зберігати єдність і громадянський мир, дотримуватися Конституції і законів України, не допускати насильства. Предстоятелі звернулися до органів влади, а також до Верховного і місцевих судів із закликом пам'ятати про відповідальність перед Богом за те, як вони виконують покладені на них народом обов'язки.

Того ж дня Синод єпископів Києво-Галицької митрополії УГКЦ звернувся „до вірних і всіх людей доброї волі” з нагоди критичної ситуації в Україні. Греко-католицькі єпископи зазначили, що протягом виборчої кампанії їх церква не агітувала за жодного з кандидатів, однак наголошувала на важливості дотримання демократичних принципів під час проведення виборів, застерігаючи від можливих порушень виборчого законодавства. Фактично застереження, про які йшлося у попередніх зверненнях, а саме: перешкоджання вільному волевиявленню громадян, одностороннє інформування, використання адміністративного ресурсу, купівля голосів, фальсифікація результатів виборів мали місце. Президент України, як гарант Конституції, належно не подбав, щоб вибори відбулися демократично. Народ переконаний: демократичні принципи порушено. Синод зазначав, що люди, які виходять на вулицю захищати свої конституційні права мирними засобами, не є темною масою і „вулицею”: „Це люди розважні, жертвовні і відповідальні, яких належить пошанувати

і до голосу яких треба прислухатися, бо „голос народу – це голос Божий”. Єпископи закликали посадовців не використовувати силу проти власного народу [7].

Того ж дня, 23 листопада, Українська Міжцерковна Рада (УМР), що об'єднує протестантські громади України, оприлюднила Звернення до усіх Церков і до народу України, у якому визнала Президентом України В. Ющенка. У Зверненні сказано: „Бог дав нам через наші молитви і молитви наших батьків нового народного Президента В. Ющенка. Нарешті, після тринадцяти років незалежності, подарованої нам Богом, відродився національний дух нашого народу. Над Україною змінюється духовний клімат. Церкви України сьогодні разом з народом. Ми молимося за благословення нового Президента. Ми молимося за благословення народу України. Сонце Правди сходить над нами, віримо у світле духовне пробудження всієї України”. Документ підписали: координатор УМР, заступник голови Собору НЄЦ єпископ В. Гарбар, голова духовного управління церков ЄХ єпископ А. Білоножко, голова української місіонерської церкви єпископ В. Решетинський, голова Об'єднання Божої церкви ХВС єпископ В. Вознюк, голова Ради Собору НЄЦ єпископ А. Калюжний, голова Церкви Живого Бога єпископ С. Балюк, голова месіанських церков єпископ Б. Грисенко, голова Собору церков Відкритої Біблії єпископ В. Дягтяренко [8].

24 листопада відбулося позачергове засідання єпархіальної ради Харківсько-Полтавської єпархії Української Автокефальної Православної Церкви, під час якого було відправлено молебень за нового Президента України В. Ющенка. На засіданні ради прийнято документи, в яких констатувалося, що виборча кампанія на всій території Харківсько-Полтавської єпархії УАПЦ відбулася з грубим порушенням законодавства, „брутальним насильством над людським сумлінням, використанням засобів дезінформації та залякування людей”, що ставить під сумнів офіційні відомості ЦВК. Єпархіальна рада висловила захоплення швидким наростанням громадянської свідомості та відповідальності українців, котрі „залишили хатній затишок і вийшли на майдани України, щоб захистити наші громадянські права й свободи”.

Особливе занепокоєння авторів документів викликало цинічне використання владою у власних цілях православних церков, на яких випробовувалися експериментальні політичні технології. „Ганебний розкол, порізнення єпархій, втрата довіри до ієрархії, занедбання апостольської місії Церкви, залучення священнослужителів до пропагандистських кампаній влади – усе це виявило похмурі перспективи адміністративного тиску на православну спільноту”, – зазначається в заяві [9]. Внаслідок цього єпархіальна рада Харківсько-Полтавської єпархії УАПЦ ухвалила рішення визнати В. Ющенка єдиним легітимним Президентом України.

Того ж дня, 24 листопада, до громадян звернулися керівники християнських спільнот Одеси та Одеської області. Вони визнали, що передвиборча кампанія перебігала несправедливо, а результати народного волевиявлення були масово сфальшовані. „Знуцання над гідністю і правами людини, що створена на образ Божий, образило почуття людей і вивело їх на вулицю”. Не відчуваючи в собі права впливати на політичний вибір співгромадян, пастирі християнських церков висловили переконання, що сьогодні межа поділу пролягає не через Схід і Захід держави, не через політичні уподобання частин нашого народу. „Межа проходить через серця кожного з нас. Цією межею є гріх. І кожен з нас має відповісти на запитання: перейде він цю межу і стане на сторону гріха або буде відстоювати правду”. Автори звернення закликали український народ захищати правду, зберігати єдність і громадянський мир, дотримуватися Конституції і законів України, не допускати насильства. Особливі слова адресувалися представникам влади і силових структур, яких переконували не допустити пролиття крові [10].

В інтерв'ю радіо „Ера” 25 листопада предстоятель УПЦ КП патріарх Філарет (Денисенко) назвав „помаранчеву революцію” „відродженням української нації”: „На майдані Незалежності немає поділу на схід чи захід, на південь чи північ. Там панує мир, любов і злагода. Люди розмовляють різними мовами, і все це відбувається в душі любові”. За словами патріарха, масові демонстрації протесту стали наслідком грубої фальсифікації виборів. Предстоятель УПЦ КП наголосив, що „Церква завжди була з народом – як в часи радості, так і в часи випробувань, тому й тепер, коли Україна стоїть перед вибором, Церква залишається з народом. Церква покликана свідчити істину, проповідувати любов і мир, а тому не може погодитися з неправдою” [11].

25 листопада прес-служба УПЦ оприлюднила звернення митрополита Володимира (Сабодана) до співвітчизників у зв'язку із ситуацією, що склалася в країні. Предстоятель УПЦ висловив думку, що події, пов'язані з масовими акціями протесту, призвели до того, що Україна пережила „найнепростіші часи з моменту здобуття Богом дарованої їй незалежності”. Виходом із ситуації предстоятель назвав лише діалог між протиборчими сторонами, дотримання законів і конституційних прав громадян, відмову від силового способу вирішення проблеми. „Всі ми громадяни єдиної країни, діти одного народу доти, доки бачимо один в одному, перш за все, брата або сестру, а не ворога. Людська кров не повинна пролитися за жодних обставин, бо тоді буде втрачено будь-яку надію на мирне порозуміння”, – наголосив митрополит [12].

26 листопада Конференція єпископів РКЦ звернулася до українських католиків із листом щодо політичних подій в Україні, в якому лунав заклик кожного дня о 15 годині єднатися у спільній молитві за те, „щоб наша Батьківщина процвітала в мирі та злагоді і завжди торжествувала в ній

правда та справедливість, братська любов та єдність" [13].

Того ж дня до населення звернулося керівництво ВСО ЄХБ. У документі стверджувалося, що євангельсько-баптистське братство завжди було невід'ємною частиною українського народу. Норма закону про відокремлення церкви від держави не означає, що церква відокремлена від суспільства. Баптисти заявили, що їм не байдуже, що відбувається в країні. На їх переконання, українська нація сформувалася та зросла на одвічних євангельських цінностях, тому сьогодні вони мають бути наріжним каменем, на якому будується суспільне життя. У заяві наголошувалося на найвищій цінності життя людини і закликалося уникнути пролиття крові [14].

26 листопада прес-секретаріат глави УГКЦ оприлюднив „Роздуми щодо майбутності української держави на підставі результатів виборів Президента України” кардинала Л. Гузара. Предстоятель УГКЦ висловив переконання, що події, пов'язані з масовими акціями протесту проти фальсифікації виборів, засвідчили, що український народ виріс до того, щоб утворити правову державу, „де всі рівні перед законом, де кожен має право без страху й кари висловити свою думку і мати певність, що цю думку буде вислухано”. Кардинал змушений констатувати, що й під час другого туру виборів були масові порушення виборчого закону та фальсифікація, а український народ було позбавлено законного права на вільні, справедливі вибори. Відповідальність за це, на його переконання, лежить передусім на тих державних структурах, яких Конституція країни уповноважила забезпечити належні умови для вільного волевиявлення народу.

Кардинал Л. Гузар висловив думку, що політичну кризу поглибила ще й непримиренна позиція представників влади, які, захищаючи свої особисті інтереси, спиралися не на підтримку народу, а на силові структури. Це створило небезпеку застосування владою насильства щодо мирних громадян і навіть пролиття крові.

Предстоятель УГКЦ запевняв, що протягом багатьох десятиліть більшовицьким ідеологам не вдалося знищити Божого образу в людині. Свідченням цього стало повернення не тільки особистої гідності, а й відчуття спільноти і солідарності. „За роки незалежності люди вперше досвідчили волю, відчували в собі первинну гідність і свої права. Сьогодні вони не дозволять, щоб їх позбавили цього. Вони пробуджуються до свідомого й відповідального громадянського життя. На наших очах утверджується єдина українська нація, яка переживає дуже гарний і натхненний процес преображення своєї справжньої природи. Вважаємо, що було б великою втратою, якби ми не використали цю нагоду для розвитку нашого народу і втопили її у вузьких групових інтересах і впертій непоступливості”, – зазначив митрополит [15].

26 листопада керівництво міжобласної Асоціації громадських

організації „Арраїд” та Ісламського громадського культурного центру у Києві оприлюднило „Звернення у зв’язку з подіями, що відбуваються в Україні після другого туру виборів на пост Президента країни”, в якому висловлювали стурбованість ситуацією, що склалася. Дотримуючись ісламських принципів, автори звернення виступили за чесні і прозорі вибори, наголошуючи, що кожен громадянин має право на власний вибір, який повинен здійснюватися суворо в рамках закону. Окрім того, представники мусульманських громад висловили переконання, що народ України повинен бути єдиним, незважаючи на релігійну та національну приналежність. Підписанти закликали всіх мусульман молитися за справедливість, мир, спокій та процвітання України [16].

27 листопада пастори християнських євангельських церков Автономної Республіки Крим виступили із зверненням, у якому підтримали народ, що захищає свої конституційні права. Представники 28 християнських євангельських церков з майже двадцяти населених пунктів півострова висловили протест проти масових фальсифікацій та інформаційної ізоляції й обману, що мали місце під час виборів Президента України. На їх переконання, це призвело до численних порушень свобод громадян та Конституції України. „Це змусило народ нашої країни вийти на вулиці, де він сьогодні захищає свої конституційні права. Ми стоїмо за істину, ми стоїмо за народ, ми стоїмо за свободу! За свободу віросповідань, за свободу слова, за рівність всіх перед законом!” — йдеться у зверненні [17].

29 листопада провідники шести християнських церков, які утворили спільну Нараду, звернулися до чинного Президента України із закликом бути гарантом Конституції і розібратися з фальсифікацією виборів. Автори звернення стверджували, що у випадку, коли Президент не спроможний виконувати свої обов’язки, гарантом Конституції стає народ, який виходить на майдани домагатися правди: „Зробити це змусили його саме непослідовні, а то й злочинні й антиконституційні дії представників влади. Розмах народних протестів засвідчує, що права людини справді було брутально порушено. Підняти народ на такі заворушення задля лише особистих інтересів одного з кандидатів у президенти було б неможливо. Народ не піде по домівках, якщо його права не буде відновлено і гарантовано. Люди, які з’їхалися до Києва підтримувати своїх кандидатів, сьогодні братаються, і це доводить, що Україна єдина у своєму стремлінні відстояти закон, справедливість і єдність держави” [18].

Предстоятелі церков закликали Президента притягнути до відповідальності посадовців, винних у фальсифікації виборів, а також тих, хто створював плани розколу країни.

6 грудня на майдані Незалежності вперше разом виступили священники 12 різних конфесій та віросповідань. Вони відкрито засудили фальсифікацію виборів і порушення прав та громадянських свобод. Перед мітингуючими виступили патріарх Філарет – предстоятель УПЦ КП,

Віталій Перевезій

священик УГКЦ протоієрей О. Петрів, єпископ РКЦ М. Трофим'як, єпископ Церкви ХВС М. Паночко, представник ХЄЦ М. Соломаха, муфтії ДУМ Криму Е. Аблаєв, єпископ Лютеранської Церкви В. Горпинчук, головний рабин Об'єднання громад прогресивного юдаїзму України О. Духовний, голова юдейської релігійної громади Києва А. Шингай, голова об'єднання ЄХБ Г. Комендант, представник УПЦ МП – настоятель Святоандріївського храму у Хоружівці.

Події в Україні не залишили байдужими зарубіжні релігійні центри. Одним із перших відгукнувся папа Іван Павло II. Він закликав увесь християнський світ молитися за Україну.

Вселенський патріарх Варфоломій відреагував на ситуацію в Україні зверненням до українського народу від 1 лютого. Ієрарх наголошував, що Церква-Мати ніколи не залишала своїх дітей, і закликав до молитви за справедливість в Україні.

26 листопада патріарх Московський і всієї Росії Алексій II надіслав телеграму Президентові України Л. Кучмі, в якій висловив підтримку зусиль, спрямованих на відновлення миру і злагоди в політичному житті України: „Молюся за дорогий моєму серцю український народ, за те, щоб настрої, які сьогодні переживаються, розв'язалися мирно і гідно, на твердій підставі закону, у згоді з волею народу, без деструктивних впливів ззовні. Знаю, що воля більшості громадян України спрямована на зміцнення країни, на збереження її справжньої незалежності і самобутності, на розширення братерських взаємозв'язків із Росією”, – зазначив патріарх [19].

25 листопада єпископ Торонто і Східної Канади УГКЦ владика Степан (Хміляр) підтримав позицію голови нижньої палати парламенту Канади пані А. Маклієн, яка відмовилася прийняти, тобто визнала недійсними, остаточні результати президентських виборів в Україні. Її заява була підтверджена загальною підтримкою усієї Палати Громад.

Того ж дня, 25 листопада, УПЦ в США, Канаді та інших країнах світу звернулися з повідомленням, в якому ієрархи закликали православних українців молитися „за справедливе і мирне розв'язання найбільшої кризи, що її Україна зазнала від часу проголошення незалежності”.

Отже, події жовтня – грудня 2004 року засвідчили надзвичайно високу суспільно-політичну активність релігійних організацій. Напередодні першого туру президентських виборів вони обмежились загальними закликами до віруючих проявити громадянську відповідальність за долю країни і взяти активну участь у виборах. Практично всі релігійні об'єднання звернулися до виборців голосувати за покликком сумління і просити Бога вказати на правильний вибір.

Кардинально змінилася тональність заяв релігійних організацій після другого туру виборів. У численних зверненнях вже йшлося про грубе порушення встановлених законом і дарованих Богом прав і свобод людини,

брутальне знехтування права особи на свободу вибору. Переважна більшість конфесій, і не лише християнського спрямування, об'єдналися у закличках захистити зневажену свободу. Релігійні організації різних напрямків вітали активні дії українського народу, який постав проти порушення своїх прав. Окремі релігійні лідери побачили у цьому символ відродження української нації. Священнослужителі більшості українських церков у ці часи перебували на площах і майданах українських міст разом із своїм народом, закликали його, захищаючи власні права, не вдаватися до порушення закону і прав інших громадян. Майже в усіх церквах відбувалися спільні молитви за недопущення кровопролиття. Релігійні лідери у спільних та індивідуальних зверненнях закликали владу не застосовувати силу проти мирних демонстрантів, не раз лунали заклики до представників силових структур не підіймати зброю проти власного народу. Предстоятелі українських церков закликали Президента Л. Кучму виступити реальним гарантом Конституції України і покарати винних у фальсифікації народного волевиявлення. За умов невиконання ним своїх прямих обов'язків, на їх переконання, гарантом конституційних прав громадян мав виступити сам народ. З уст релігійних провідників звучали заклики припинити практику розколу України як за географічними, так і політичними, мовними чи релігійними ознаками.

Більшість релігійних організацій України натхнено зустріла події помаранчевої революції. Деякі з них навіть поспішили визнати законнообраним Президентом лідера опозиції (більшість, щоправда, постійно наголошувала на своїй неучасті в агітації за конкретного кандидата). Така позиція релігійних організацій, які в багатьох акціях, що відбувалися у ці дні, об'єднали свої зусилля, пояснюється їх прагненням домогтися реальної реалізації в Україні принципу свободи совісті, коли усі конфесії будуть рівними перед законом і жодна не матиме особливих стосунків з владою.

Релігійні організації не лишилися осторонь подій кінця 2004 року. Вони зробили свій вклад у те, що народ наважився виступити на захист своїх прав і що ця дія не призвела до кровопролиття. У цьому випадку релігійні об'єднання виконали свою просвітницьку функцію, сприяючи формуванню високої політичної культури населення України. Крім того, релігійні організації, товариства, братства, інші церковно-релігійні інституції, як ніколи, за цих умов проявили себе повноцінними суб'єктами громадянського суспільства, розвиток якого в Україні після описаних подій одержав потужний імпульс. Під впливом акцій політично свідомого населення та інститутів громадянського суспільства відбувся перший крок до реформування політико-правової системи України.

Література:

1. http://www.catholicmedia.org.ua/ukr/index_u.html
2. Звернення керівників християнських Церков до українського народу з приводу виборів Глави Української держави // УНІАН. – 7 жовтня 2004 р.
3. <http://www.ugcc.org.ua/ukr/>
4. Звернення керівників християнських Церков України до співгромадян напередодні другого туру виборів Президента України // УНІАН. – 12 листопада 2004 р.
5. Інтерв'ю речника КВУ О. Черненка // „Громадське радіо”. – 31 жовтня. 2004 р.
6. Заява Наради представників християнських Церков України з приводу спроб використання Церкви у виборчій кампанії // <http://www.ugcc.org.ua/ukr/press-releases/article;1059/>
7. Звернення Синоду Єпископів Києво-Галицької Митрополії УГКЦ до вірних і всіх людей доброї волі з приводу теперішньої суспільної ситуації в Україні // <http://www.ugcc.org.ua/ukr/library/appeal2004/election5/>
8. <http://www.godembassy.org/ru/news/2004-11-23/575/>
9. „Освятити Україну правдою”. Заява єпархіальної ради Харківсько-Полтавської єпархії УАПЦ // Прес-центр консисторії Харківсько-Полтавської єпархії УАПЦ. – Харків, 24 листопада 2004 р.
10. Звернення керівників християнських Церков, місій та учбових закладів Одеси і Одеської області до співгромадян // <http://www.obkom.net.ua/news/2004-11-24/1675.shtml>
11. Інтерв'ю Предстоятеля УПЦ КП Патріарха Філарета (Денисенка) // радіо „Ера”. – 25 листопада 2004 р.
12. http://www.orthodox.org.ua/News-R_oooua.php?id=4946
13. Пастирське звернення Конференції Єпископів РКЦ до католиків в Україні // http://www.catholicmedia.org.ua/ukr/index_u.html
14. Звернення керівництва ВСО ЄХБ до українського народу з приводу політичної ситуації, яка склалася в Україні // <http://www.spasenie.kiev.ua/>
15. **Гузар Л.** Роздуми щодо майбутності української держави на підставі результатів виборів Президента України // Прес-секретаріат Глави УГКЦ. – 26 листопада 2004 р.
16. Звернення МАГО „Арраїд” у зв'язку з подіями, що відбуваються в Україні після другого туру виборів на пост Президента країни // РІСУ. – 26 листопада 2004 р.
17. <http://www.obkom.net.ua/news/2004-11-26/1747.shtml>
18. Відкритий лист до чинного Президента України пана Леоніда Кучми // <http://www.uaoc.org.ua>
19. <http://www.mospat.ru/text/news/id/8118.html>